

СЕКЦІЯ 8. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922.76-056.313

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ В РОБОТІ З ДОШКІЛЬНИКАМИ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ

Березка С.В.,
асистент кафедри практичної психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

У статті проаналізовано переваги застосування арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку з порушеннями інтелекту. Висвітлено основні функції та механізми арт-терапії в роботі з дітьми, які мають інтелектуальні порушення. Розглянуто специфіку застосування різних методів арт-терапії в роботі з дітьми з порушеннями інтелектуального розвитку.

Ключові слова: психокорекція, арт-терапія, музикотерапія, кінезотерапія, ізотерапія, бібліотерапія, казкотерапія, імаготерапія, діти з порушеннями інтелекту.

В статье проанализировано преимущество применения арт-терапии в работе с детьми дошкольного возраста с нарушениями интеллекта. Раскрыты основные функции и механизмы арт-терапии. Рассмотрена специфика применения различных методов арт-терапии в работе с детьми с нарушениями интеллектуального развития.

Ключевые слова: психокоррекция, арт-терапия, музыкотерапия, кинезотерапия, изотерапия, библиотерапия, сказкотерапия, имаготерапия, дети с нарушением интеллекта.

Berezka S.V. PECULIARITIES OF APPLYING ART THERAPY IN WORK WITH PRESCHOOL CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

The article analyzes the advantage of using art therapy in working with children of pre-school age with intellectual disabilities. The main functions and mechanisms of art therapy are revealed. The specifics of the use of various methods of art therapy in working with children with intellectual disabilities are examined.

Key words: psychocorrection, art therapy, music therapy, kinesotherapy, bibliotherapy, fairy-tale therapy, imago therapy, children with intellectual disabilities.

Постановка проблеми. Виховання та навчання дітей з порушеннями інтелектуального розвитку внаслідок органічного ураження головного мозку само по собі вимагає значних педагогічних зусиль, педагогічної майстерності й особливих технологій. Ураховуючи Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» № 6437, сучасна система освіти має забезпечити дітей з особливими освітніми потребами психолого-педагогічною та корекційно-розвивальною допомогою, створивши для них інклюзивні та спеціальні групи в загальноосвітніх навчальних закладах. З метою впровадження й реалізації інклюзивної освіти необхідно не лише підібрати ефективні методи такої допомоги, а й створити комплекс психосоціальних і педагогічних заходів задля інтеграції дитини в групі (а надалі в соціумі) та оптимізації її психічного розвитку. Тому психологу в дошкільному навчальному закладі необхідно створити ефективну систему психокорекції з метою надання допомоги всім

учасникам навчально-виховного процесу та дитині передусім.

Психологічна корекція (психокорекція) – це один із видів психологічної допомоги, спрямований на виправлення індивідуальних особливостей психологічного розвитку особистості за допомогою спеціальних засобів психологічного впливу й формування необхідних психологічних якостей, необхідних для покращення її соціалізації та адаптації до мінливих життєвих обставин [5].

– Проблема психокорекції дітей з порушеннями психічного розвитку полягає в тому, що індивідуальні особливості викликані органічним ураженням головного мозку й не можуть бути скореговані лише засобами психологічного впливу. Тому для ефективності корекційної роботи необхідним є забезпечення декількох моментів:

– психокорекційна робота психолога має бути одним зі складників комплексної програми, яка передбачає взаємодію багатьох спеціалістів (дефектологів, медиків, логопедів, вихователів, психіатрів) і, відповідно, різних форм допомоги;

– психологічна допомога має охоплювати всіх учасників навчально-виховного процесу (дітей, батьків, вихователів);

– психокорекційні методи мають бути підібрані відповідно до порушення розвитку дитини та її психологічних особливостей.

Саме реалізація останнього пункту викликає багато складнощів, адже звичайні психокорекційні засоби є неосяжними для дитини з порушеннями інтелекту й навіть можуть призвести до погіршення психічного розвитку дошкільника (наприклад, занизити рівень самооцінки).

Більшість методів психокорекції використовують в основному вербальні канали комунікації та передбачають необхідність сформованості певного інтелектуального рівня для осмислення, усвідомлення й переробки інформації. Проте дошкільники з порушеннями інтелектуального розвитку мають складнощі з осмисленням завдань, у них слабо розвинене рефлексивне «Я», у зв'язку з чим вони не можуть усвідомити та висловити свій емоційний стан, для них складно вербалізувати власні проблеми й переживання, а робота з новим матеріалом викликає тривогу чи реакції протесту. Недорозвинення пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, порушення керуючих функцій, процесів комунікації і соціалізації роблять неможливим використання звичайних методів психокорекції в роботі з дітьми з порушеннями інтелекту або зводять їх ефективність до мінімуму.

Проте сьогодні існує широкий спектр психокорекційних методик, який дає змогу нівелювати вищеперераховані труднощі. Ці групи методик, які класифіковані залежно від виду мистецтва, що лягає в основу психокорекційного впливу, називаються арт-терапією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням ефективності, ролі мистецтва та застосування арт-технологій як засобів психокорекції в роботі з дітьми, що мають особливі освітні потреби, займалися такі вчені: Л. Аксьонова, О. Боровик, Л. Віготський, О. Гаврілушкіна, А. Граборов, Т. Головіна, Ж. Демор, О. Декролі, В. Кащенко, А. Колупаєва, І. Нагорна, Л. Руденко, Е. Сеген, Т. Скрипник, М. Федоренко, О. Чеботарьова, М. Шеремет та ін.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичний аналіз особливостей застосування різних видів арт-терапії в роботі з дітьми дошкільного віку, які мають порушення інтелекту.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психокорекційній практиці арт-терапія психологами розглядається як сукупність методик, що побудовані на за-

стосуванні різних видів мистецтва у своєрідній формі, які за допомогою стимулювання креативних проявів дітей з порушеннями інтелекту дають змогу здійснити корекцію психоемоційних, поведінкових та інших розладів особистісного розвитку [1].

Ефективність застосування арт-терапії в роботі з дошкільниками, які мають порушення інтелекту, зумовлена тим, що арт-терапія взагалі не має протипоказань і будь-яка дитина незалежно від її соціально-культурного досвіду та художніх здібностей може бути учасником арт-терапевтичного процесу, оскільки головним є не результат, а сам процес взаємодії з мистецтвом [4].

Сутність арт-терапії полягає в терапевтичному та корекційному впливі на суб'єкта через мистецтво. За даними досліджень Л. Терлецької, терапія мистецтвом дає можливість навчити дитину виражати почуття в соціально допустимій формі; розвинути емпатію та позитивні відчуття; сформувати почуття внутрішнього контролю й порядку; сприяти розвитку уваги до почуттів; посилити почуття власної гідності [7].

На відміну від більшості корекційних методик, арт-терапія використовує «мову» візуальної та пластичної експресії, що особливо актуально в роботі з дітьми, що мають порушення інтелектуального розвитку і для яких невербальна експресія є більш природною. Окрім того, арт-терапія має на меті не «навчити» дошкільника того чи іншого виду мистецтва, а здійснює терапевтичну дію через саме мистецтво і процес [1].

Усі функції арт-терапії наче спеціально підібрані для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку. Так, наприклад, *катарсична функція* арт-терапії допомагає дошкільнику з інтелектуальними порушеннями звільнитись від накопичених і пригнічених негативних станів, які дитина не здатна самостійно усвідомити, висловити та вирішити комунікативним шляхом.

Регулятивна функція терапії мистецтвом дає змогу зняти нервово-психічне напруження, регулювати психосоматичні процеси, корегувати імпульсивність, надмірну збудженість; модулювати позитивні психоемоційні стани.

Комунікативно-рефлексивна функція забезпечує корекцію порушень спілкування, формування адекватної міжособистісної поведінки, самооцінки, покращує процес соціалізації дитини з порушеннями інтелекту. У процесі арт-терапії задовольняється актуальна потреба дошкільника у визнанні, позитивній увазі, відчутті власної успішності й значущості. Звільняється

психологічна енергія, що використовується дитиною на неефективне напруження. Дитина починає відчувати себе спокійно, розслаблено, а психологічний захист у вигляді демонстративності, негативізму, агресії поступається місцем ініціативності й творчості [3].

Через мистецтво дошкільники на практиці отримують позитивне розуміння про себе: «я-успішний», «у мене все добре виходить», «я не такий, як усі, і це – добре», «я можу впоратись із труднощами» тощо.

Арт-терапія не вимагає від дитини наявності високого інтелектуального потенціалу, а її основною метою є гармонізація та розвиток особистості через самовираження й сублимацію, що вирішує низку специфічних проблем дітей з порушеннями інтелекту [7].

Для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку арт-терапія є альтернативним засобом пізнання через мистецтво себе і світу, самовираження й налагодження комунікації з оточуючими, розвитку різноманітних сфер (емоційної, вольової, особистісної), стабілізації її внутрішнього світу.

Показниками для застосування арт-терапії в психокорекційній роботі з дітьми з особливими освітніми потребами є:

- порушення розвитку психоемоційної сфери (емоційна депривація, високий рівень тривожності й агресії, переживання емоційного відторгнення, почуття самотності, складнощі емоційного розвитку, стрес, зниження емоційного тону, лабільність, імпульсивність, страхи та фобії);

- порушення комунікативно-рефлексивних процесів (наявність конфліктних міжособистісних відносин і труднощів у спілкуванні, внутрішньосімейних ситуацій, негативної «Я-концепції», низька та викривлена самооцінка, низький рівень самосприйняття, замкнутість і надмірна сором'язливість);

- психосоматичні розлади в розвитку (у дихальній, серцево-судинній, руховій, вегетативній і центральній нервовій системі) [1].

Окрім того, через широкий спектр технік арт-терапія легко задовольняє принцип індивідуального підходу в корекційній роботі залежно від компенсаторних можливостей кожної окремої дитини. Усі види арт-терапії передбачають саморозкриття дитини в тій чи іншій діяльності (як правило, провідній) з орієнтацією на її позитивні сторони та переваги, що створює низку можливостей для всебічного розвитку особистості. Адже, виходячи з концепції творчого раціонального підходу (В. Бехтерев, І. Сеченов, В. Петрушин), терапевтичний вплив арт-терапії стимулює не лише фізіологічні,

а й психологічні (у тому числі інтелектуальні та емоційні) ресурси особистості.

Різноманітність видів терапії мистецтвом робить її доступною навіть для дошкільників. До основних видів арт-терапії зараховують такі як казкотерапія, пісочна терапія, ігротерапія, музикотерапія й танцювальна терапія, лялькотерапія, бібліотерапія, імаготерапія, ізотерапія, психогімнастика.

Музикотерапія – метод арт-терапії, що використовує як основний психокорекційний вплив музику. Музика може використовуватись як цілісний ізольований психокорекційний метод впливу (прослуховування музики, музикування), так і додатковий музикальний супровід, що слугує засобом посилення впливу та ефективності інших методів.

Музична терапія широко застосовується для корекції емоційних розладів, страхів, рухових і мовленнєвих розладів, психосоматичних захворювань, відхилень у поведінці, у разі комунікативних складнощів. Музикотерапію застосовують у роботі з дітьми з порушеннями інтелекту з метою розвитку комунікативних навиків, соціалізації, підвищення емоційного тону, зняття афективних поведінкових реакцій, здолання пасивності й інертності, регуляції психосоматичних процесів [6]. За формою організації та способу впливу музикотерапія може бути *рецептивною* (пасивне сприйняття музики), *активною* (створення й вираження себе через музику) та *інтегративною* (синтез музичного й наочно-образного сприйняття).

Музикотерапія має, окрім регулювальної й комунікативної функцій, і головну – реактивну, спрямовану на досягнення катарсису [1].

У поєднанні з музикотерапією в спеціальній психології широко застосовується *танцювальна терапія*. Танцювальна терапія є різновидом *кінезотерапії* (психокорекційний вплив рухами). Танцювальна терапія надає унікальну можливість дитині, яка має проблеми з комунікацією, самовиразитись, що є актуальним і для дошкільників з порушеннями інтелекту. Концепція терапії танком полягає в тому, що всі емоції, які людина не висловлює, накопичуються в тілі в характерні патерни (панцери) й лише за допомогою спеціальних рухів можливо вивільнити ці емоції та проблеми, що їх супроводжують (В. Райх, М. Чейс). Тобто танцювальна терапія, працюючи з м'язовими патернами та концентруючись на взаємозалежності психічних і фізіологічних процесів, допомагає дитині з порушенням інтелекту пережити, розпізнати й висловити свої накопичені почуття та конфлікти. Окрім того,

через рухливу взаємодію психолог допомагає дитині розвивати її самосвідомість, пропрацьовувати психоемоційні затиски та бар'єри, регулювати м'язову напругу й розслаблення, досліджувати альтернативні моделі поведінки, викликати такі поведінкові зміни, що надалі будуть сприяти більш здоровому функціонуванню. Багаторазове повторення рухів розширює руховий репертуар дошкільників з порушенням інтелекту через активізацію «рухових» нейронів, що пов'язані безпосередньо з мускулатурою тіла, а також сприяє побудові нових нейронних зв'язків, що розвиває «спектр поведінкових можливостей». Кожен рух, що був показаний психологом і неодноразово повторений дитиною, відкриває можливість для створення особливого виду відносин (який реалізується шляхом використання невербальної мови), а також сприяє розвитку навичок комунікації й особливого емоційного контакту з оточуючими [3].

Різновидом танцювальної терапії є *корекційна ритміка* – вид активної музично-танцювальної терапії, в основі якого лежить синтез музично-ритмічно-рухливого впливу. У цьому випадку регуляцію дій забезпечує музика, яка є ідеальним взірцем організованого руху (Жак-Далькроз) і дає чіткі уявлення про співвідношення часу, простору й руху. Корекційна ритміка засновується на чотирьох напрямках: загальнооздоровчому, загальноосвітньому, виховному та корекційно-розвивальному [1].

Однією із сучасних методик, що належать до кінезотерапії, є *психогімнастика* – метод реконструктивної психокорекції, який має на меті пізнання та виправлення відхилень розвитку особистості дитини. У вузькому значенні психогімнастика складається з ігор, психологічних етюдів, в основі яких – використання рухової експресії як основного засобу комунікації групи. У більш широкому тлумаченні психогімнастика розглядається як курс спеціально організованих занять, спрямованих на психокорекцію психоемоційного напруження та розвиток емоційно-особистісної сфери дитини з порушенням інтелекту [7].

Бібліотерапія – спеціальний корекційний вплив на особистість дитини за допомогою читання спеціально підібраної літератури з метою нормалізації чи оптимізації її психічного стану. Варто зазначити, що бібліотерапія застосовується для старших дітей, а стосовно дошкільників з порушеннями інтелекту більш раціонально використовувати *казкотерапію*. Терапія казкою передбачає психологічну підготовку дитини до складних емоційних ситуацій, символічне відреагування фізіологічних та емоційних

стресів, прийняття в символічній формі своєї фізичної активності. Варіацій роботи з казкою дуже багато: просте читання казки та її обговорення, малювання за мотивами казки, програвання казки чи епізодів за ролями чи за допомогою ляльок, створення власної казки, завершення незакінченої казки (з потрібним кінцем) [6].

Казкотерапія в спеціальній психології виконує різні терапевтичні та психокорекційні цілі (залежно від виду казки і способу роботи з нею).

Дитина ототожнює себе з різними героями казки (працюють механізми ідентифікації, проєкції та перенесення), емоційно за них уболює, що забезпечує можливість ефективної психокорекції поведінкових розладів, дає змогу легко засвоїти норми та правила поведінки, розвиває морально-етичні почуття й регулює особливості міжособистісної взаємодії дитини з порушенням інтелекту.

Робота з казкою дає можливість здійснювати безболісно (стосовно психологічного захисту) психокорекцію сором'язливих, гіперактивних, агресивних, невпевнених, замкнених і демонстративних дітей з порушеннями інтелектуального розвитку.

За допомогою механізму сублимації казка дає можливість у безпечному вигляді для дитини оволодіти засобами вираження накопиченої негативної енергії в соціально прийнятій формі, пропонує дитині альтернативні способи вирішення різних життєвих ситуацій [3].

Казкотерапія дає змогу пропрацювати власні почуття, страхи дошкільників з порушеннями інтелекту, корегувати рівень тривожності й психосоматичні захворювання (наприклад, енурез). Казка не лише вчить дитину співчувати, радіти, хвилюватись за інших, а й стимулює розвиток мовленнєвого контакту, сприяє соціалізації дитини з порушенням інтелекту. Окрім того, використання казкотерапії в роботі з дошкільниками, що мають порушення інтелекту, дає можливість розвивати зв'язну мову, активізувати та розвинути словниковий запас, накопичити соціальний досвід і соціально доступні форми поведінки, формувати цілеспрямовану діяльність, корегувати пізнавальні процеси та емоційно-вольову сферу.

Імаготерапія – усі види арт-терапії, в основі яких лежить театралізація психокорекційного процесу (І. Вольпер, Н. Говоров). Особливістю застосування методів імаготерапії з дітьми, які мають порушення інтелекту, є те, що головною метою є не публічний виступ (як завершальна форма роботи), а поглиблення та фіксація психотерапевтичного ефекту [6].

Імаготерапію рекомендовано застосовувати в роботі з дошкільниками, які мають інтелектуальні порушення, за наявності таких проблем: емоційна невірноваженість; неадекватна оцінка себе в ситуації спілкування; установки, що заважають спілкуванню; тривожність і страхи; проблеми в спілкуванні [1]. Імаготерапія дає можливість сформувати в дитини з порушеннями інтелекту позитивні установки, нові способи поведінки та взаємодії, надати відчуття емоційної підтримки, коректувати самооцінку, розвивати самоконтроль. Провідним механізмом психокорекційного впливу є катарсис.

Імаготерапія з дошкільниками, що мають порушення інтелектуального розвитку, частіше за все застосовується у вигляді *лялькотерапії*.

Види ляльок у цьому випадку залежать від мети психокорекції та можливостей дітей. Загалом прийнято виділяти такі види ляльок: ляльки-мотанки, пальчикові, ростові, ляльки-маріонетки, площинні, ляльки-іграшки тощо. Для дітей з порушеннями інтелекту краще застосовувати їхню улюблену іграшку чи іграшку, що є прототипом їхнього улюбленого персонажа (з казки чи мультфільму). Психокорекційний вплив базується на ідентифікації дитини з референтним для неї образом [1, с. 4].

Різновидом імаготерапії є психодрама, в якій необхідно грати імпровізовані ролі під керівництвом психолога на психотравмувальну тему. Успішний результат психодрами полягає в досягненні катарсису та переосмисленні психотравмувальної ситуації. Через наявність великої кількості імпровізації психодрама є складною для використання з дітьми дошкільного віку, які мають порушення інтелекту. Тому в спеціальній психології застосовують її модифікацію – *образно-рольову драмтерапію*. У цьому виді імаготерапії розігрування відбувається за ролями, а під час самого програвання здійснюється «реконструкція поведінкових реакцій». Роль у цьому випадку виступає як «психокорекційний образ», підбирається залежно від індивідуальної проблематики та продуктивних форм взаємодії, які необхідно досягти. Розігрування ролей спрямовано на корекцію старих патологічних комунікативно-поведінкових стереотипів. Образно-рольова драмтерапія допомагає вирішити різноманітний спектр проблемних ситуацій, однією з основних умов ефективності при цьому є правильно підібрана роль [6].

Ізотерапія – широкий пласт арт-терапевтичних методик, психокорекційний вплив яких здійснюється за допомогою

образотворчого мистецтва: *малювання, ліплення, декоративно-прикладне мистецтво* тощо [4].

Ізотерапію в спеціальній психології переважно використовують як засіб психокорекції та діагностики емоційних станів дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, особливо там, де є ускладнення вербального контакту [1].

Терапія малюнком здійснюється через проєкцію особистості дитини, у символічній формі показує бачення й ставлення дитини до світу. Це зумовлює необхідність розмежування в дитячому малюнку тих особливостей, що зумовлені рівнем розумового розвитку дитини і ступенем оволодіння технікою малювання, тих особливостей малюнка, що відображають особистісні характеристики дитини [7].

Ізотерапія є ефективним засобом психокорекції страхів, тривожності, низької самооцінки, агресивної та гіперактивної поведінки дітей з порушеннями інтелекту. Окрім того, вона сприяє розвитку дрібної моторики рук, просторового мислення, творчості, гнучкості щодо роботи з різним матеріалом, естетичних почуттів, самосприйняття й самоповаги, комунікативних здібностей. До різновидів ізотерапії також зараховують ігри з різними неструктурованими матеріалами: пісочна терапія, ігри з глиною, солоним тістом, водою тощо. Усі ці види ізотерапії мають додаткові специфічні функції, оскільки робота з таким матеріалом, як пісок, глина, вода, має сама по собі психокорекційне значення і сприяє «заземленню» негативної енергії [4].

Ігри з неструктурованим матеріалом знімають психоемоційне напруження, тривожність, страхи, агресію, забезпечують загальну гармонізацію психоемоційного стану дитини з порушенням інтелекту, а також сприяють розвитку дрібної моторики рук, тактильної чуттєвості, емоційно-вольової та пізнавальної сфер, комунікативних навичок, а також формуванню предметно-ігрової діяльності.

Загалом усі види арт-терапії можуть бути пасивними (передбачають процес споглядання чи слухання дитиною) чи активними (передбачають процес активної творчості, створення продукту мистецтва). За формою проведення занять виділяють групову та індивідуальну арт-терапію, а також структуровану (має чітку визначену мету, тему, план проведення заняття) і неструктуровану (вільний вибір самою дитиною матеріалу й тематики роботи). Вибір форми проведення арт-терапії залежить від рівня розвитку дитини та її специфічних

особливостей, а також від проблематики, що потребує психокорекції [1].

На відміну від інших методів психокорекції, арт-терапія дає змогу нівелювати труднощі й ускладнення, які пов'язані зі специфікою розвитку дитини з особливими освітніми проблемами, що підвищує ефективність самого психокорекційного впливу та сприяє всебічному розвитку дошкільника.

Арт-терапію в роботі з дошкільниками з порушеннями інтелектуального розвитку можна використовувати з метою діагностики, психокорекції, профілактики та розвитку як психічного, так і фізіологічного стану дитини.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, арт-терапія є універсальним методом психокорекції дітей дошкільного віку з порушеннями інтелекту, оскільки вона враховує специфічні особливості розвитку такої дитини та сприяє розвитку й корекції всіх сфер її особистості. Подальші наукові розвідки вбачаємо у створенні комплексної психокорекційної програми з використанням різних видів арт-терапевтичних методик для дітей дошкільного віку з порушеннями інтелекту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арт-педагогика и арт-терапия в специальном образовании: учебник для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Е.А. Медведева, И.Ю. Левченко, Л.Н. Комиссарова, Т.А. Добровольская. Москва: Издательский центр «Академия», 2001. 248 с.
2. Дидактичні та методичні засади спеціальної освіти розумово відсталих дошкільників: навчально-методичний посібник / Н.О. Макарчук, А.М. Висоцька, О.В. Чеботарьова, А.В. Міненко, С.В. Трикоз, Г.О. Блеч, І.В. Бобренко, І.В. Гладненко. Київ, 2014. 337 с.
3. Киселева М.В. Арт-терапия в работе с детьми: руководство для детских психологов, педагогов, врачей и специалистов, работающих с детьми. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 160 с.
4. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапии: подходы, диагностика, система занятий. Санкт-Петербург: Речь, 2003. 256 с.
5. Мамічева О.В. Діагностика та корекція порушень психофізичного розвитку дітей: навчально-методичний посібник зі спеціальної психології. Слов'янськ: Вид-во Б.І. Маторіна, 2017. 256 с.
6. Осипова А.А. Общая психокоррекция: учебное пособие. Москва: Сфера, 2002. 510 с.
7. Терлецька Л.Г. Психологія здоров'я: арт-терапевтичні технології: навчальний посібник. Київ: Видавничий дім «Слово», 2016. 128 с.